

Валентин Давидюк

Національний університет “Львівська політехніка”,
аспірант кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
valentyn.v.davydiuk@lpnu.ua

ІНДИВІДУАЛЬНІ ТА СОЦІАЛЬНІ КОНСТАНТИ ІДЕНТИЧНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЇХ ВЗАЄМОДІЇ

<http://doi.org/10.23939/law2023.37.059>

© Давидюк В., 2023

Окреслено змістовні пріоритети, які розкривають сутність ідентичності, зокрема увиразнено індивідуальні та соціальні константи ідентичності шляхом філософсько-правового моделювання їх взаємодії. Доведено, що потенціал одного з найбільш потужних концептів у сучасному глобалізованому суспільстві має поняття ідентичності. Феномен ідентичності є своєрідною призмою, крізь яку осмислюють, аналізують та інтерпретують основні сфери людського буття. Актуалізація ідентичності як суспільної проблеми простежується на усіх рівнях: побутовому, державному, політичному, релігійному, гендерному тощо.

Автором з'ясовано, що концепт ідентичності не є ні очевидним, ні гомогенним конструктом, що має беззаперечний смисл і цінність у різних соціокультурних контекстах. Постійний та різносторонній інтерес до феномену ідентичності дає підстави стверджувати про незавершеність та відкритість дискурсу про ідентичність як категорію філософсько-правової науки. Тому на сьогодні виникає нагальна потреба у визначенні перспектив подальших досліджень у цьому напрямі, насамперед через дослідження двох аспектів: по-перше, методик визначення та оцінки феномену ідентичності у малих та великих соціальних групах в умовах зростаючого рівня правової та соціальної поляризованості та недовіри до різних суспільних інститутів (державних, правових, суспільних) та реалізацію соціально вагомих рішень, тобто переведення риторики про ідентичність з індивідуально-психологічного на соціально-культурний та національний рівень; по-друге, вироблення підходів до розрізнення “справжньої” ідентичності, її аутентичного виміру від “ситуативних” ідентичностей в умовах опортунізму атомізованих суспільств, прикладом якого є нині Україна.

Ключові слова: людина, феномен, ідентичність, індивідуальна ідентичність, соціальна ідентичність, правова ідентичність, структура, соціальна група, суспільство, соціальні норми.

Постановка проблеми. В умовах сучасних кардинальних змін, які простежуються практично в усіх сферах нашої держави, відбувається переосмислення цінностей, правових норм та соціальних еталонів, коли слід постійно здійснювати вибір, щоб оперативно зорієнтуватися та самовизначитися, проблема феномену ідентичності набуває вкрай вагомого значення. Для індивіда як активного

учасника інтеракції та суспільної діяльності важливо окреслити своє місце в правовому та соціальному просторі, в якому він співіснує з іншими індивідуумами. У глобальному суспільстві людина має можливість бути членом великої кількості груп, спільнот, організацій тощо, які сформовані за ознакою належності до професії, віку, гендеру, способу життя, території проживання, політичних переконань, релігійних тощо. Така чисельність соціальних груп зумовлює й потенційну допустимість існування множинних соціальних ідентифікацій, які, пересікаючись одна з одною, можуть спричинити конфлікт, а наслідок – криза ідентичності. Відтак, пріоритетного значення набуває аналіз змістовних аспектів ідентичності засобами філософії права.

Аналіз дослідження проблеми. Феномен ідентичності є предметом інтелектуальних дискусій у широкому колі сучасних європейських та вітчизняних мислителів. Особливостям ідентичності присвячено роботи таких зарубіжних мислителів: С. Хантінгтона, Ч. Тейлора, Р. Дарендорфа, М. Кастельса, П. Хіманена, Ю. Габермаса, В. Гьосле, Е. Гідденса, Дж. Мід, Ч. Кулі, Ж. Рансьєр та інших. Проблемою ідентичності займаються, зокрема, такі вчені: О. Астаф'єва, Є. Бистрицький, О. Білий, С. Дацюк, Р. Зимовець, Ю. Калиновський, Р. Кобець, А. Костенко, С. Лозниця, В. Лях, В. Малахов, Л. Нагорна, Л. Хашиєва та інші. Однак аналіз праворозуміння суб'єкта в аспекті його ідентичності досі не отримав достатньої уваги, зокрема у герменевтико-антропологічному аспекті, коли право виступає не як правосвідомість, а як спосіб буття людини конкретної правової культури.

Мета статті – окреслити змістовні пріоритети, які розкривають сутність ідентичності, зокрема увиразнити індивідуальні та соціальні константи ідентичності шляхом філософсько-правового моделювання їх взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Потенціал одного з найбільш потужних концептів у сучасному глобалізованому суспільстві має поняття ідентичності. Феномен ідентичності є своєрідною призмю, крізь яку осмислюють, аналізують та інтерпретують основні сфери людського буття. Актуалізація ідентичності як суспільної проблеми простежується на усіх рівнях: побутовому, державному, політичному, релігійному, гендерному тощо. Особливий інтерес означена проблематика викликає у науковців практично усіх гуманітарних галузей, позаяк і дотепер не сформульовано ґрунтовної дефініції ідентичності з огляду на її складну ієрархічну архітектуру. Як слушно зауважив Е. Еріксон (після 20-річного дослідження ідентичності), що “не може сформулювати остаточної дефініції цьому феномену. Єдиним перспективним способом смислового визначення ідентичності є з'ясування, в яких контекстах вона мала би застосовуватися (відчуття ідентичності, ідентичність як конфігурація, процес формування ідентичності тощо)” [1, с. 37].

Етимологічно поняття “ідентичність” (лат. *identificare* – ототожнювати) “у широкому розумінні визначають як співвідношення суб'єкта із самим собою” [2, с. 344]. Дослідницький інтерес до цього феномену виникнув у II пол. XIX – поч. XX ст., а відтак ідентичність формується як окрема загальнонаукова категорія. У Новітньому часі вперше науково обґрунтував концепцію ідентичності американський психолог Е. Еріксон у 50-х рр. XX ст., в якій принципіальну роль відіграє фрейдівське поняття “Ego” (“Я”). Тому понятійним еквівалентом індивідуальної ідентичності є Ego-ідентичність як суб'єктивне відчуття індивідумом своєї тотожності та безперервності, і “процес відбувається в постійній зміні та розвитку” [1, с. 18].

3. Фрейд розглядав феномен ідентифікації, по-перше, як вияв зв'язку індивідума з іншою особистістю, по-друге, як механізм формування та функціонування певної групи, спільноти. Мислитель аргументовано переконував на значимості ідеального “Я” (точніше соціального “Я”, адже основним імпульсом його формування є вплив суспільства). Він акцентував, що ідеальне “Я” як найвища інстанція еволюції індивідума є одночасно і причиною, і наслідком його соціального самоототожнення та соціалізації, а також гарантією оперативного виконання соціальних функцій [3]. Це означає, що, якщо на надіндивідуальному рівні у повній відповідності з принципом симетрії

спрацьовує здебільшого надіндивідуальна (колективна) сутнісна ідентичність, то на міжособистісному рівні або в ситуації екзистенційного виклику індивідууму переважне значення має індивідуальна сутнісна ідентичність.

Е. Еріксон представляє ідентичність як складне особистісне утворення, що має багаторівневу структуру. Це пов'язано з трьома основними рівнями аналізу людської природи: індивідним, особистісним, соціальним. На індивідному рівні аналізу ідентичність визначається ним як результат усвідомлення індивідом особистої часової тривалості (уявлення про себе як незмінну даність певного фізичного вигляду, темпераменту, хисту, що має минуле та спрямоване в майбутнє). З другої, індивідуальної, позиції ідентичність осмислюється як відчуття індивідуумом своєї неповторності, унікальності власного життєвого досвіду, що забезпечує певну тотожність самому собі. Третій рівень визначається як особистісний конструкт, що відображає внутрішню солідарність індивіда зі соціальними, груповими ідеалами та нормами, а відтак допомагає процесу Я-категоризації: це ті характеристики, за допомогою яких індивідуум сприймає світ на схожих та несхожих собі. Саме цю структуру Е. Еріксон вважав соціальною ідентичністю [1, с. 112].

Аналогічні уявлення про структуру ідентичності, яка має дві основні складові (індивідуальну та соціальну), є характерним для більшості наукових розвідок, що присвячені даній проблематиці. Водночас існує більш ґрунтовна деталізація, яка переважно стосується соціальної її складової, а критерієм виступають певні види соціалізації. Зокрема, йдеться про формування правової, релігійної, етнічної, професійної, статево-рольової та іншої ідентичності особистості. Також в якості підстави для виокремлення різних видів ідентичності враховується загальний рівень її сформованості.

Усвідомлення й утвердження своєї особистісної неповторності – атрибутивна особливість кожної людини. Проте, як слушно зауважує Л. Нагорна, “не меншою мірою людина прагне до ототожнення себе із прийнятими у певній групі еталонами. У такий спосіб вона захищає власний життєвий простір від усього небажаного” [4, с. 13]. Окрім того, “цінності, які формують ідентичність, закорінені як у свідомості, так і в підсвідомості людини, які у своїй основі вони є колективними” [4, с. 18].

Амбівалентність феномену ідентичності розвинули у наукових розвідках Дж. Мід та Ч. Кулі, які були представниками напряму символічного інтеракціонізму. Вчені безпосередньо не вживали поняття “ідентичність”, проте вагомим значення надавали терміну “self” (самість). На їх думку, остання формується через систему комунікативних практик – між індивідуумом і соціальними групами, з якими він себе поєднує та членом яких його визнають інші суб'єкти інтеракції. Самість передбачає дві структурні складові – “me” та “I”: перша формується дедуктивним шляхом, через соціальні маркери, які індивідуум отримує у процесі особистої соціалізації; друга конструюється через індуктивні механізми самовизначення індивіда, апроксимації, ототожнення або насупроти – дистанціювання від тих чи інших соціальних груп та статусів. Отже, фіксується взаємна детермінованість соціального простору – колективна ідентичність безпосередньо впливає на індивідуальне самовизначення, і навпаки. Пізніше ідеї Дж. Міда та Ч. Кулі розвинулися в рольових теоріях М. Куна, П. Бергера, Е. Гофмана, Г. Блумера, які констатували рольове розмаїття як вихідну характеристику феномена ідентичності. Саме через набуття певних соціальних ролей індивідуум має можливість осмислити себе в ролі “Іншого”, і водночас зіставляє “Іншості” щодо власного “Я”. Таке виконання соціальних ролей є важливим чинником формування відкритого суспільства, орієнтованого на солідарність та консенсус як вищі цінності суспільно-політичного життя [5, 6].

Однак З. Бауман апелює символічним інтеракціоністам зауважуючи, що це лише так в теоретичній площині, а на практиці по-іншому: “ідентичності, до яких прагнуть у наші дні, уявляються чимось, що можна вдягнути та зняти на кшталт костюма; якщо вони вільно обрані, то вибір ніяк більше не пов'язаний із обставинами та наслідками, і тим самим свобода вибору зводиться на практиці до утримання від вибору” [7, с. 19]. І дійсно в умовах глобалізованого суспільства доволі часто застосовуються різні маніпулятивні технології, що прямо не розпізнаються її реципієнтами. Це

спричиняє, насамперед, зростаючу віртуалізацію суспільно-політичного життя, продукування ефемерних, інсценізованих ідентичностей.

Досліджуючи проблематику комунікативної спільноти, Ю. Габермас в інший спосіб витлумачує поділ “І – Ме”, започатковане Дж. Мідом. Так, “Ме” – це Я-пасивне щодо соціальної групи, тобто констатація того, що “Я” перебуває в певній позиції. Тоді як “І” – Я-активне, здатне говорити від імені загального співтовариства, що виходить поза межі обмеженої ситуацією спільноти. На противагу від “Ме”, спрямованого на минуле, “І” обирає своїм онтологічним напрямком майбутнє. Мислитель висновує, що існує два виміри реалізації Я-ідентичності: вертикальний (індивідуальна ідентичність) – забезпечує темпоральну цілісність та спадкоємність життя індивіда; горизонтальний вимір (соціальна ідентичність) – забезпечує можливість виконувати різні вимоги всіх рольових систем, до яких приналежить індивідуум. Я-ідентичність виникає як певний баланс між індивідуальною та соціальною ідентичністю. Людина проявляє свою ідентичність у взаємодії, намагаючись відповідати очікуванням співрозмовника, позаяк “усуспільнені індивідууми можуть стабілізувати власну ідентичність, лише вступаючи в стосунки взаємного визнання” [8, с. 45]. Вагомою є твердження Ю. Габермаса про те, що індивідуум в умовах взаємодії може ухилитися від очікування, додаючи в структуру взаємодії такі варіанти, які у своїй сукупності можуть змінити зміст соціального процесу.

Е. Фромм поряд із соціальною ідентичністю вирізняв ідентичність індивідуальну, яка формується в процесі індивідуалізації індивіда та є наслідком його відокремлення від сил природи та інших людей. У конфлікті між індивідуальною та соціальною ідентичностями він вбачав соціальну уніфікацію та індивідуальну свободу. Філософ стверджував, що справжня індивідуальна ідентичність виключає пасивність і залежність, а передбачає свободу, спонтанність та креативність.

Ідентичність це не лише певна особливість суб’єкта, але вона є і відношенням суб’єкта як до себе самого, так і до інших йому подібних людей. Французький мислитель Ж. Рансьєр у своїй праці “На межі політичного” (1990), базуючись на аналогічній пресупозиції, пропонує відрізнити процеси ідентифікації та суб’єктивації. Перший характеризується певними стратифікаційними, статусними ролями, що здобуваються внаслідок соціальних норм чи самостійного життєвого розвитку кожним суб’єктом окремо, то процес суб’єктивації визначається певною деідентифікацією і навіть декласифікацією. Тобто, це своєрідна зустріч індивіда із самим собою, яка відкриває можливості для «звірення годинника» між аутентичним “Я” та соціальною роллю (функцією) кожної людини у просторі суспільної комунікації. Ж. Рансьєр зауважує, що “побудова таких випадків рівності не є ідентичністю у дії чи демонстрацією цінностей, що характерні певній групі. Це процес суб’єктивації... формування певної одиницності, що не є самістю, але відношенням самості до будь-кого іншого” [9, с. 301].

Базовою складовою ідентичності є відношення індивідуума та групи, з якою він себе пов’язує (асоціює). Р. Мертон найменував ці системи кореляції референтністю, відповідно групи, з якими проводиться та чи інша асоціація – “референтними групами” [10]. Отже, логічна лінія семантико-сислової генеалогії поняття ідентичність формується у ланцюжок (само)тотожність = аутентичність (суб’єктивація) + ідентифікація (суспільна детермінованість саморепрезентації).

Підсумовуючи вищезначені основні напрямки розвитку парадигми ідентичності, можемо їх виокремити у такі: психоаналітичну (З. Фрейд, Е. Еріксон), соціологічну (Дж. Мід, Ч. Кулі) та антропософську (Ж. Рансьєр). Також можна стверджувати те, що ідентичність як філософсько-правовий феномен має дві базові смислові детермінанти: інформаційно-комунікативну та нормативно-регулятивну. Перша означає неминучу діалогічність, яка характерна будь-якій ідентичності, як внутрішній (індивідуальній), так і зовнішній (соціальній), та її різним видам (правової, релігійної, етнічної, професійної, статево-рольової тощо). Друга – нормативно-регулятивна детермінанта, є гарантією соціального порядку, що нині дедалі більше трансформується у формат “життєвих стилів”, які вільно обираються та змінюються. Так, Е. Гідденс серед таких стилів визначає “поширення екологічного споживання, вегетаріанства, соціально орієнтованого підприємництва тощо” [11, с. 81].

Орім проаналізованих нами підходів щодо розуміння феномену ідентичності, слід звернути увагу на загальні теоретичні передумови будь-якого дискурсу проблеми ідентичності: есенціалізм, примордіалізм, конструктивізм. Есенціалізм ґрунтується на постулаті про певну початкова даність (природа людини, призначення, місія, доля, фатум) – есенція, що окреслює ідентичність. Приміром природні характеристики людини – чоловік/жінка, належність до європеїдної/негроїдної рас тощо. Примордіалізм ґрунтується на тому, що певні ознаки соціальних груп, етнічних, національних чи регіональних, є константними та фактично не можуть змінюватися в темпоральному вимірі. Прикладом може слугувати історичний факт, політичні проекти “обраних націй” у ХХ ст., що перетворювали ідентичність на інструмент деструктивної соціальної інженерії, серед найбільш жахливих наслідків якої – прояви расизму та фундаменталізму. Конструктивізм декларує гнучкість і змінність ідентичностей, їх множинність та взаємоузгодженість. Конструктивістський дискурс заперечує апіорний тип ідентичностей, характеризує останні крізь призму постійного оновлення комунікаційних зв’язків, їх розгалуження та віртуалізацію.

Висновки. Таким чином, концепт ідентичності не є ні очевидним, ні гомогенним конструктом, що має беззаперечний смисл і цінність у різних соціокультурних контекстах. Постійний та різносторонній інтерес до феномену ідентичності дає підстави стверджувати про незавершеність та відкритість дискурсу про ідентичність як категорію філософсько-правової науки. Тому на сьогодні постає нагальна потреба у визначенні перспектив подальших досліджень у цьому напрямі, насамперед через дослідження двох аспектів: по-перше, методик визначення та оцінки феномену ідентичності у малих та великих соціальних групах в умовах зростаючого рівня правової та соціальної поляризованості та недовіри до різних суспільних інститутів (державних, правових, суспільних) та реалізацію соціально вагомих рішень, тобто переведення риторики про ідентичність з індивідуально-психологічного на соціально-культурний та національний рівень; по-друге, вироблення підходів до розрізнення “справжньої” ідентичності, її аутентичного виміру від “ситуативних” ідентичностей в умовах опортунізму атомізованих суспільств, прикладом якого є нині Україна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Erik H. (1968). Erikson. Identity, youth and crisis. New-York : W. W. Norton Company. 336 p.
2. Соціологічна енциклопедія. (2008) / уклад. В. Г. Городяненко. Київ : Академвидав. 456 с.
3. Freud S. (2012). A general Introduction to Psychoanalysis. Bensalem : Published by Wordsworth Editions Ltd. 406 p.
4. Нагорна Л. (2011). Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 272 с.
5. Mead G. (2021). The I and the Me. URL : <https://chromeias.com/g-h-mead-self-and-identity/> (Accessed: 30.01.2023).
6. Cooley Ch. (1994). Sociological Theory and Social Research. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/000271623115300158> (Accessed: 30.01.2023).
7. Bauman Z. (2000). From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. Questions of Cultural Identity. London. P. 18–35.
8. Габермас Ю. (2006). Залучення Іншого: студії з політичної теорії. Львів : Астролябія. 196 с.
9. Rancière J. (2004). Who Is the Subject of the Rights of Man? // The South Atlantic Quarterly. Vol. 103. Vol. 2/3. P. 297–310.
10. Merton R. (1968). Social Theory and Social Structure. New-York : Free Press. 702 p. URL : <https://www.amazon.com/Social-Theory-Structure-Robert-Merton/dp/0029211301> (Accessed: 30.01.2023).
11. Giddens A. (1991). Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age. Cambridge : Polity Press. 264 p.

REFERENCES

1. Erik H. (1968). Erikson. Identity, youth and crisis. New-York : W. W. Norton Company. 336 p. [in English].

2. *Sotsiologichna entsyklopediia*. (2008) / Ukladach V. H. Horodianenko. Kyiv : Akademydav Publ. 456 p.
3. Freud S. (2012). *A general Introduction to Psychoanalysis*. Bensalem : Published by Wordsworth Editions Ltd. 406 p. [in English].
4. Nahorna L. (2011). *Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan*. [Sociocultural identity: pitfalls of value distinctions.]. Kyiv : IPIEND im. I. F. Kurasa NAN UkrainyPubl. 272 p. [in Ukrainian].
5. Mead G. *The I and the Me*. URL : <https://chromeias.com/g-h-mead-self-and-identity/> (Accessed: 30.01.2023) [in English].
6. Cooley Ch. (1994). *Sociological Theory and Social Research*. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/000271623115300158> (дата звернення: 30.01.2023) [in English].
7. Bauman Z. (2000). *From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity*. Questions of Cultural Identity. London. P. 18–35 [in English].
8. Habermas Yu. (2006). *Zaluchennia Inshoho: studii z politychnoi teorii*. [Engaging the Other: Studies in Political Theory]. Lviv : Astroliabiia. 196 p. [in Ukrainian].
9. Rancière J. (2004). *Who Is the Subject of the Rights of Man? The South Atlantic Quarterly*. Vol. 103. No. 2/3. P. 297–310 [in English].
10. Merton R. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New-York : Free Press. 702 p. URL : <https://www.amazon.com/Social-Theory-Structure-Robert-Merton/dp/0029211301> (дата звернення: 30.01.2023).
11. Giddens A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge : Polity Press. 264 p.

Дата надходження: 20.01.2023 р.

Valentyn Davydiuk

Lviv Polytechnic National University,
Department of Civil Law and Procedure
Institute law, psychology and innovative education
valentyn.v.davydiuk@lpnu.ua

INDIVIDUAL AND SOCIAL CONSTANTS OF IDENTITY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL MODELING OF THEIR INTERACTION

The article outlines meaningful priorities that reveal the essence of identity, in particular, individual and social constants of identity are highlighted by means of philosophical and legal modeling of their interaction. It has been proven that the concept of identity has the potential of one of the most powerful concepts in today's globalized society. The phenomenon of identity is a unique prism through which the main spheres of human existence are understood, analyzed and interpreted. The actualization of identity as a social problem can be traced at all levels: household, state, political, religious, gender, etc.

The author found out that the concept of identity is neither an obvious nor a homogeneous construct, which has an undeniable meaning and value in various socio-cultural contexts. The constant and multifaceted interest in the phenomenon of identity gives reason to assert the incompleteness and openness of the discourse on identity as a category of philosophical and legal science. Therefore, today there is an urgent need to determine the prospects of further research in this direction, primarily through the study of two aspects: first, the methods of defining and evaluating the phenomenon of identity in small and large social groups in the conditions of a growing level of legal and social polarization and mistrust of various social institutions (state, legal, social) and the implementation of socially important decisions, that is, the transfer of rhetoric about identity from the individual-psychological level to the social-cultural and national level; secondly, the development of approaches to distinguishing “real” identity, its authentic dimension from “situational” identities in the conditions of opportunism of atomized societies, an example of which is currently Ukraine.

Key words: man, phenomenon, identity, individual identity, social identity, legal identity, structure, social group, society, social norms.